

ДРІБНА ГЛИНЯНА ПЛАСТИКА В КОЛЕКЦІЇ КЗ «ХУДОЖНЬО-МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ І. Ю. РЄПІНА» (З ДАВНІХ ЧАСІВ ДО СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.)

В статті проаналізовано дрібну глиняну пластику VI ст. до н. е. – XIX ст. н. е. з колекції КЗ «Художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна». Виділено вироби культового призначення (скіфського часу та II-IV ст. н. е.) та дитячі іграшки (середньовіччя). Також описано історичний контекст виготовлення та використання подібних виробів.

Ключові слова: пластика, вотивна посудина, свіщик, дитинство, культ.

В колекції КЗ «Художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна» є дві основні групи виробів з глини означеного часу, котрі можна віднести до групи «дрібна пластика» – вироби скіфського часу (3 предмети), один виріб належить до кола старожитностей черняхівської культури та вироби епохи середньовіччя (також 3 предмети). Не дивлячись на те, що ми розглядатимемо ці вироби в одній роботі, їх призначення різне.

З огляду на мініатюрні розміри, а також на подібність форм, важливо розрізнити глиняну іграшку, яка призначена для дитячих ігор, та споріднені з нею вироби з глини, котрі використовуються для відправлення релігійних обрядів, переважно жертвоприношень [11, с. 20]. Традиційно, дрібну пластинку епохи раннього залізного віку прийнято відносити до категорії культових речей, а середньовіччя – до дитячих іграшок.

До категорії дрібної пластики скіфського часу (VII–III ст. до н. е.) належать дві вотивні посудини та один фрагмент фігурки коня (рис. 1). Їх походження та історія надходження до музейної збірки не відомі, адже вони потрапили до колекції, коли не було обов'язковим з'ясувати легенду предмету, а професійних археологів, котрих вона (легенда) могла зацікавити, не було в штаті музею. Єдина інформація, котра відома про їх походження, це фраза «з фондів колишнього громадського музею історії Чугуївського району». Традиційно серед скіфської пластики виділяють 5 груп: 1) антропоморфні; 2) зооморфні; 3) орнітоморфні; 4) зображення фантастичних істот; 5) зображення різних культових предметів [15]. Дослідження великими площами протягом багатьох років скіфських пам'яток впевнено показують, що подібні вироби є не дитячими іграшками, а культовими предметами. Крім того, в ряді випадків подібні артефакти можна пов'язувати з конкретними божествами і релігійними обрядами, а також з міфологією місцевого населення, котра має досить глибоке коріння [14, с. 505]. До таких висновків підводить той факт, що хоч умови знахідок різняться, але все ж можна стверджувати, що в більшості випадків значну кількість культової пластики знаходять там, де є жертovníки і сліди якихось загальних (родових, племінних і таке інше) святилищ [13, с. 520–531]. Відповідно до типології, запропонованої Б. А. Шрамком, фігурка коня (рис. 1,1) належить до групи 2 – зооморфні. Це фрагмент яскравого коричневого кольору розмірами 4,0×2,5×1,0 см. За музейною документацією він має наступні номери – КН-4351; А-137. Збереглась передня частина тварини. Морда передана схематично, грива намічена зачіпами. Ноги також надламані. Той факт, що статуетка була зламана в давнину, не є унікальним випадком. Так, на території Східного укріплення Більського городища (Полтавська область) у 1981 році було виявлено комплекс глиняних скульптурок. Більшість з них були зламані ще в давнину. Характерно, що окремі зі знахідок вдалось реставрувати і реконструювати, адже їх фрагменти знаходились в цьому ж комплексі. Проте значну частину фігурок так і не вдалось відновити в повному вигляді. Багаторічні дослідження дозволяють скіфологам стверджувати, що культова пластика була предметом разового використання і після застосування викидалися [14, с. 505-506]. Наявність фігурки саме коня в

збірці музею є також показовою. Так, на початках дослідження пам'яток скіфського часу, всі зооморфні фігурки трактувались як «коники», ніби підкреслюючи роль конярства в господарстві скіфського населення [13, с. 520–521]. В Подністров'ї на пам'ятках голіградської групи фігурки коней також були виявлені першими серед інших. [9, с. 65–76].

Два інші вироби, віднесені нами до дрібної глиняної пластики, є мініатюрними посудинами. Один з них, КН-3880, А-65, (рис. 1,2) є порожнистою посудиною видовженої циліндричної форми розміром 4,2×4,25 см. Цікаво, що на внутрішній стороні є сліди кіптяви, а на зовнішній – відбитки зерен; а інша – КН-4346; А-132 (рис. 1,3) – нагадує схематично переданий горстрореберний горщик, але без порожнини. Його розміри становлять 2,5×3,0×3,0 см. Характерно, що предмет КН-3880 також був зламаний в давнину. Подібні посудинки знаходять на скіфських пам'ятках [для прикладу див.: 13, с. 520–531].

Не дивлячись на те, що точне місце знахідок розглянутих предметів невідоме, з певною долею вірогідності можемо вважати, що походять вони з території нинішнього Чугуївського району. Дослідження археологів за останні 50 років довели, що пам'ятки скіфського часу присутні в регіоні, а застосування сучасних методів картографування дозволяє впевнено їх локалізувати на місцевості [1, с. 4–5].

В 1999 році на березі Печенізького водосховища в селі Мартова місцевим жителем виявлена мініатюрна посудина тюльпаноподібної форми. Її розміри становлять 3,5 см в діаметрі і 3,0 см. у висоту. За своїми пропорціями вона схожа на відкриті миски черняхівської культури на високому порожнистому піддоні [8, с. 50], саме тому артефакт було датовано III–IV ст. н. е. і віднесений до кола старожитностей цієї (черняхівської) археологічної культури. Не дивлячись на те, що в збірці музею є ще близько 20 артефактів цього часу, з села Мартова більше знахідок немає. Але в «Справочнике по археологии Украины. Харьковская область» [16, с. 134] значиться, що в околицях села є два поселення III–IV ст. н. е. Тому таке датування артефакту має під собою підстави, хоч прямих аналогій нам знайти не вдалося.

Зразки дрібної глиняної пластики наступної групи – епохи середньовіччя – віднесені до категорії дитячих іграшок. Всі три предмети, що будуть нами розглянуті, є свищиками. Не дивлячись на типовість подібних виробів, вони є досить цінними з точки зору інформативності, адже ілюструють таку мало вивчену частину людського життя в давнину як дитинство.

Питання, пов'язані з інститутом дитинства в давнину, привертають все більше уваги дослідників. Праці, пов'язані з цим феноменом (з дитинством), з'являються не тільки в наукових виданнях [для прикладу: 3, с. 4–6], а і на науково-популярних ресурсах [10]. Це додатковий раз підтверджує загальну цікавість до цієї теми.

Поняття дитинства в тій формі, в якій ми його знаємо, сформувалось не так давно. На думку відомого французького дослідника Філіпа Ар'є, образ дитинства в сучасному його розумінні є конструктом XIX ст., а до того ставлення до дитини було абсолютно інакшим і визначалося реаліями доіндустріального суспільства [2]. Деякі тези, озвучені Ф. Ар'є, на сьогоднішній день видаються дискусійними, але в цілому відповідають нашим знанням про минуле. Проте, зрозуміло, що до певного віку людське дитинча не могло бути повноцінним членом суспільства. Цей факт дозволяє говорити про дитинство навіть в палеоліті [4]. І, звісно, перше, що приходить на думку, коли мова заходить про дитинство – це іграшки та ігри. Адже саме через спрощені іграшки-знаки дитина пізнає світ, навчається мислити узагальненими поняттями і яскравими образами, врешті, вона приєднується до одного з джерел народного мистецтва. Природа іграшки пояснюється пристосованістю до дитини, з одного боку (урахування психофізіологічних особливостей дітей різного віку), а з іншого – спрямованістю її на виховання певної ціннісної характеристики особистості, творчих здібностей, на розвиток практичних навичок та умінь, знань, евристичних можливостей, свободи творчого вияву.

В даній роботі ми не будемо розглядати колекцію креймахів (крем'яхів), що також є дитячими іграшками, адже їх не можна віднести до категорії дрібної пластики. Натомість, зосередимо увагу на свистунцях. В колекції КЗ «Художньо-меморіальний музей І. Ю. Репіна» їх три: свистунець у вигляді пташки (КН-9485; А-468), у вигляді баранця (КН-3902; А-87) та свистунець-рибка (КН-14058), що останнім потрапив до збірки музею (рис. 2). Показово, що в збірці музею наявні саме ці зразки народних дитячих іграшок – креймахи та свистунці. Про популярність гри в крем'ях (креймах, камінець) свідчить частота їх знахідок у культурному шарі поселень XVII–XIX ст. [15, с. 6]. Поширеність свищиків фіксують етнографи [7, с. 77–80]. Така популярність покликала до життя і розмаїття сюжетів. Відомі свистунці різноманітних форм, які виготовляли гончарі на всій території України: у вигляді птахів («пташка», «півник», «курочка», «качечка», «соловей», «чайка з чаєнятами», «зозулька»), тварин («звір», «коник», «левик», «баранчик», «поросятко», «кіт», «собачка», «олень», «козлик», «їжачок», «ослик», «білочка», «бичок», «лось», «вепр», «миша»), риб («рибка»); у вигляді грибочків, будівель («хатка»); дрібні скульптури, частина яких свистунці («ведмідь з куркою», «ведмідь з макітрою», «ведмедик з квітами», «ведмедик з гармошкою», «зайчик з морквою», «чортик з кулькою», «цап з бубоном», «козел із гітарою», «коза з грибочками», «баба з коровою», «бобер із птахом»); у вигляді людей («бариня», «куми», «Баба Яга», «вершник») [6, с. 266–271]. Цікаво, що всі три свистунці, що є в колекції КЗ «Художньо-меморіальний музей І. Ю. Репіна», різні за формою. А отже, можна припустити, що в регіоні було таке ж велике розмаїття форм свищиків. Дослідники глиняних іграшок (Юрій Лащук та інші) зафіксували існування на рубежі XIX–XX ст. 668 місцевостей України, де розвивалось гончарство. На Харківщині це були Буди, Валки та Ізюм [6, с. 266–271]. Враховуючи, що іграшки робили діти і дружини гончарів [5, с. 12], можемо також припустити, що наші свищики походять з цих центрів.

З огляду на те, що у всіх трьох свистунців є отвори для видобування звуку, можемо віднести їх до категорії звукової кераміки-аерофонів, тобто такої, де первинним джерелом коливань є повітря [12, с. 152].

Перейдемо до характеристики кожного свищика окремо.

Найстарішою і за часом створення є іграшка свищик-птах (КН-9485; А-468) (рис. 2,2). Виглядає він як порожниста видовжена фігура на ніжці (копитці за гончарною термінологією). Хвіст півника має отвір для вдунання повітря. Отвір для виходу повітря знаходиться під хвостом. Очі модельовано за допомогою наліплених округлих шматочків глини. Гребінь плескатий. В тісті помітні включення, скоріше за все – товченої кераміки. Випал свищика майже рівномірний, за виключенням темних плям спереду виробу та на хвості. За своїми характеристиками (глиняне тісто, випал) та виглядом свищик було датовано XV ст. Походить він з села Артемівка Печенізького району. Пам'ятки археології цього часу в околицях села не відомі.

Свищик-баранець (КН-3902; А-87) – найбільша за розмірами іграшка з цієї добірки, його розміри 10,0×7,7 см. (рис. 2,1). Виглядає іграшка як фігурка бичка із задраним вгору хвостом та закрученими рогами. Звук видобувався за рахунок трьох отворів – одному, зробленому в стилізованому хвості та двох – на тулубі тварини. В давнину боки тварини були вкриті орнаментом, нанесеним червоною фарбою, сліди котрої збереглися до наших днів. Очі були модельовані наколами. Кінці ніг зламани ще в давнину. Іграшка також походить з берега Печенізького водосховища. Така велика кількість знахідок (крім описаних в роботі, є ще ряд виробів з кременю та фрагментів посуду різних епох) пояснюється тим, що під час спорудження водосховища було порушено культурний шар багатьох поселень. Зараз береги постійно розмиваються і опливають, продовжується процес ерозії ґрунтів. Тому є велика потреба постійно проводити розвідки берегами водосховища з метою фіксації руйнації пам'яток та їх максимального дослідження.

Дитяча іграшка «Свищик-рибка» (КН-14058) (рис. 2,3), виготовлена з гарно вимішаного тіста шляхом ручної формовки. Порожнистий всередині. Свищик виготовлений у формі риби, на одному кінці свищика сформовано хвіст, в котрому зроблено отвір, а з іншого боку – загострена риб'яча голова, з обох боків голови – наліплені випуклі очі. На спинці ще один отвір. Дані отвори потрібні для видобування звуків. Одна сторона свищика світло-коричневого кольору, інша – яскраво-коричневого. З одного боку хвіст трішки відбитий. На зовнішній стороні свищика помітні сліди загладжування.

Загально прийнятою є думка, що на початках народна іграшка, до котрої належать і свистунці, несла на собі функції культової та обрядової скульптури. Глиняні свистунці теж мали певні функції. Загальнопоширеною є прикмета, що шум і свист відганяють нечисту силу. Тобто свистунці, за допомогою яких видобуваються ці звуки, своєрідні обереги від усякої нечисті. Перш за все – обереги дітей. Свистунці супроводжували майже всі землеробські культи, релігійні свята, для яких суттєвим було забезпечення чистоти середовища виконання обряду [5, с. 9]. Виходячи з цього, не випадковим є вибір істот, чиїх форм надавали свистунцям. Так, образ птаха взагалі займає ледь не перше місце серед народних іграшок. Але птах рідко був самостійною фігурою у світогляді слов'ян, не виконував функцій тотема чи божества, а лише супроводжував їх. Головний і найбільш давній зміст цього сюжету – обєріг. За допомогою свисту птахів-свистунців маги, волхви відганяли злих духів. Свист брав участь у поминальному обряді. Не тільки свист, але і сам птах є знаком пам'яті про пробудження землі, світанку. Птах – знак гарного врожаю, щасливого шлюбу, повітряної стихії [5, с. 11]. Півник у слов'янському фольклорі є символом сонця, означає борця з нечистою силою – після співу «третіх півнів» її сила зникає. На думку деяких учених, свист також виконує таку ж функцію. Отже, півники-свистунці, окрім ігрової функції, могли бути оберегом. До того ж, під час свисту дитина тренувала свої легені, що дуже корисно для її здоров'я [17, с. 28].

Образи корови, бика та барана також входять до переліку найбільш поширених серед народних іграшок з глини. Баран символізував багатство, знатність, життєвий успіх.

Не дивлячись на те, що в епоху середньовіччя, тим більше – пізнього, дрібна глиняна пластика стала на наших теренах просто іграшкою для дітей, її форми та функції (відлякувати злих духів від дітей) несуть на собі сліди колишнього ритуального призначення.

Отже, не дивлячись на фрагментарність колекції дрібної глиняної пластики в збірці КЗ «Художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна», в ній збережена інформація про певні аспекти світогляду наших предків, про їх матеріальну культуру, а також про дитинство – одну з найменш вивчених частин людського життя в давнину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аргунова А. Порівняльний аналіз розміщення поселень епохи бронзи та раннього залізного віку Чугуївського району / А. Аргунова // Каразінські читання: тези доп. 71-ї міжнар. наук. конф. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2018 – С. 4–5.
2. Арьєс Ф. Ребєнок и семейная жизнь при Старом порядке. / Ф. Арьєс. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 1999 – 416 с.
3. Белан Г. В. Світ дитинства в педагогічному тезаурусі кінця XIX – початку XX століття / Г. В. Белан // Історико-педагогічний альманах. – 2012. – № 1. – С. 4–6.
4. Дробышевский С. Детство в палеолите / С. Дробышевский. – Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=PVFAX3DUJX4>
5. Коваленко Т. В. Особливості народних іграшок / Т. В. Коваленко // ПостМетодичка – 2003. – № 56 (5152). – С. 4–16.
6. Ликова О. Типологічний аналіз української глиняної іграшки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному / О. Ликова // Народознавчі зошити. – 2013. – № 2 (110). – С. 266–271.

7. Литвиненко С. Мотивація назв українських глиняних іграшок / С. Литвиненко // Лексикографічний бюлетень. – 2005. – С. 77–80.
8. Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья / Б. В. Магомедов. – К.: «Наукова думка», 1987. – 110 с.
9. Малеев Ю. Зооморфна пластика племен голіградської групи у Подністер'ї / Ю. Малеев // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2007. – Вип. 11. – С. 65–76.
10. Маслійчук В. Коли дитинства не існувало: сучасна модель виховання та ставлення до дітей сформувалася за часів Просвітництва / В. Маслійчук. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/52335>
11. Рахно К. Ю. Глиняна іграшка у міфі і ритуалі / К. Ю. Рахно // ПостМетодичка – 2003. – № 56 (5152). – С. 20–23.
12. Чаплій О. Типологія української звукової керамічної пластики / О. Чаплій // ВІСНИК Львівської національної академії мистецтв. – 2015. – Вип. 26. – С. 152–159.
13. Шрамко Б. А. Глиняные скульптуры лесостепной Скифии / Б. А. Шрамко // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: зб. наук. пр., присвяч. 95-річчю від дня народження вченого. – Котельва; Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан, 2016. – С. 520–531.
14. Шрамко Б. А. Комплекс глиняных скульптур Бельского городища / Б. А. Шрамко // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: зб. наук. пр., присвяч. 95-річчю від дня народження вченого. – Котельва; Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; Майдан, 2016. – 606 с.
15. Шрамко Б. А. Більського городища дрібна пластика / Б. А. Шрамко, І. Б. Шрамко. – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://history-poltava.org.ua/?p=870>).
16. Шрамко Б. А. Справочник по археологии Украины. Харьковская область / Б. А. Шрамко, В. К. Михеев, Л. П. Грубник-Буйнова. – Киев: Наукова думка. 1977. – 154 с.
17. Щербань О. І. Техніка виготовлення півників-свистунців у Опішньому / О. І. Щербань // ПостМетодичка. – 2003. – № 56 (5152). – С. 26–29.
18. Юрченко А. В. Звіт про археологічні розвідки з шурфуванням в Чугуївському та Печенізькому районах Харківської обл. в 2015 році / А. В. Юрченко // Науковий архів КЗ «Художньо-меморіальний музей І. Ю. Репіна», ф. 14, оп. 1, спр. 8, 98 арк.

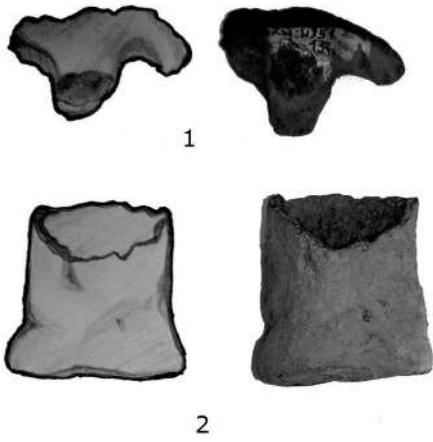

Рис. 1. Дрібна глиняна пластика:
1-3 – скіфського часу, 4 – II-IV ст. н. е.

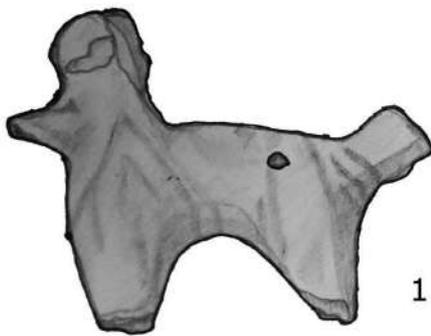
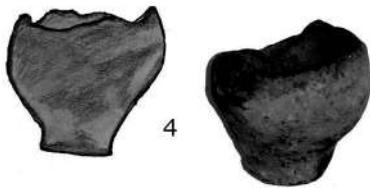
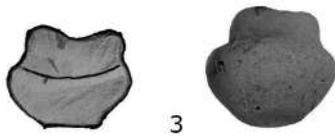

Рис. 2. Глиняна пластика середньовіччя